

Dr Radmila RADIĆ

DVA BRITANSKA IZVEŠTAJA O PUTOVANJU PO SRBIJI I CRNOJ GORI 1952. I 1955.

Arhiv Ministarstva inostranih poslova Velike Britanije sadrži zanimljive dokumente vezane za istoriju Jugoslavije, od kojih je izvestan deo poznat javnosti zahvaljujući naporima Živka Avramovskog, ali i preko drugih zbornika građe i monografija. Deo ove dokumentacije je mikrofilmovan i čuva se u Arhivu Jugoslavije. Dokumentacija koja se odnosi na razdoblje posle 1941. godine, a posebno popis 1944, nije, međutim, još uvek dostupna u potpunosti, ali i ono što jeste nije dovoljno istraženo.

Radi se o diplomatskim izveštajima (nedeljnim, mesečnim i godišnjim) britanskih predstavnika u Jugoslaviji, njihovoj prepisci sa pretpostavljenima u Londonu, zatim izveštajima o pojedinim problemima, stanju u određenim oblastima, prevodima novinskih napisa i značajnih istupanja državnog rukovodstva Jugoslavije, izveštajima sa putovanja po Jugoslaviji itd. Britanci su pomno pratili sve bitne segmente života u Jugoslaviji, politička dešavanja, ekonomske prilike, stanje u verskim zajednicama, kulturni život itd. Dokumentacija se čuva u sledećim fondovima:

1. Public Record Office, Foreign Office/FO 371-General Correspondence of the Foreign Office: Political, 1906-1959.
2. PRO, FO/536-Foreign Office, Embassy and Consular Archives, Yugoslavia: Correspondence, 1919-1956.

Ovom prilikom izdvajamo dva zanimljiva izveštaja od kojih je prvi nastao 1952. godine i nosi oznaku FO 536/65, a drugi 1955. i ima oznaku FO 536/101. U oba slučaja radi se o izveštajima nastalim posle putovanja službenika ambasade Velike Britanije po južnoj Srbiji i Komsetu, odnosno južnoj Srbiji i Crnoj Gori. Predmet interesovanja bili su značajni istorijski spomenici, manastiri, hoteli i turistička mesta, putevi i sl.

POVERLJIVO

3. jul 1952.

Tokom mog poslednjeg putovanja po južnoj Srbiji i Kosmetu iskoristio sam priliku da posetim nekoliko poznatih manastira. U dva od njih uspeo sam da dođem do informacija koje bi mogle biti od "pozadinskog interesa" za vas po pitanju odnosa države prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi.

1. Pravoslavni manastir Dečani

Po dolasku, zamolio sam igumana da nas provede po crkvi. Pojavio se sredovečni sveštenik sa riđim brkovima, malom bradom i dugom kosom.

Odeća mu je bila stara i pohabana. Sasvim dobro je govorio italijanski, pa smo na tom jeziku razgovarali tokom cele posete.

Pošto je meni i mojoj ženi pokazao crkvu, pozvao nas je u svoje privatne odaje, te smo seli u prostoriji za koju sam pretpostavio da je istovremeno trpezarija i dnevna soba. Pokazao nam je dve knjige posetilaca, od kojih je prva bila stara, u kojoj je prvi upisani bio kralj Aleksandar, iz 1928, a druga je bila sadašnja, u kojoj je jedan od poslednjih upisanih bio katolički biskup Skoplja.

Razgovor, koji je bio podržavan jednom ili dve čaše lokalnog vina, usmerio se na slobodu religije u Jugoslaviji. Isprva se plašio da slobodno govori, ali pošto sam ga uverio da znam da je život klera težak, postao je razgovorljiviji.

Rekao je da inače nije mogao da poziva posetioce u svoju sobu same. Svaki manastir je imao svog "komesara" koji je nadgledao aktivnosti monaha, primao posetioce i čuvao ključeve crkve.

Njegov "komesar" je trenutno bio odsutan na dvomesečnoj vojnoj vežbi, pa je on stoga bio sam. Rekao je da ih je pri poseti katoličkog biskupa Skoplja komesar svuda pratio.

Rekao je da je život za pravoslavno sveštenstvo sada lakši nego što je bio, ali da još nema slobode crkve kakvu mi poznajemo.

Kao primere naveo je sledeće činjenice:

a) U Dečanima je nekad živelo 30 monaha. Od završetka rata bilo ih je samo tri. On je lično tu bio 15 godina. Svaki monah koji je tražio da privremeno ili trajno dođe u Dečane uvek je bio odbijen jer je to "politički osetljivo" područje.

Pored teksta dopisano rukom: tačne lokacije su Rakovica i Prizren.

b) Sada postoje samo dve bogoslovije, jedna u Beogradu a druga u Skoplju. Uopšte ne postoji nedostatak dobrovoljaca za sveštenstvo, ali čim se sazna da mladići nameravaju da uče za popove, lokalni komunisti ih "uzmu na zub" i izvrše na njih dovoljan pritisak da ih "opomenu da se toga okanu".

c) Nikakva verska poduka dece od strane sveštenstva nije moguća ni u crkvi ni van nje. Ako neko dete ili omladinca vide da suviše često ide u

crkvu, dobije "dodatnu komunističku nastavu" od svojih pretpostavljenih. Na svako dete koje dođe na pričest u crkvu učitelj u školi odmah vrše pritisak.

d) Nekoliko stotina metara od manastira je dečiji sanatorijum, i oko pedesetoro dece je viđeno da defiluje preko manastirskog zemljišta. Sveštenik je rekao da iako oni dosta često prelaze preko manastirskog zemljišta, nikad ne smeju da uđu u crkvu.

e) Rekao je da je pravoslavna hijerarhija u Beogradu praktično nemoćna da se otvoreno suprotstavi državi. Ako bi to učinili, život bi im bio još više skućen.

Sada bar smeju da žive kao sveštenici i religija ipak postoji u zemlji. Jedina nada im je da ona neće umreti i da će moći da održavaju svetlo da gori.

Ako bi se suviše ili preterano javno opirali, samo bi bili strpani u zatvor. Zato su vladike i drugi u Beogradu bili više pasivni nego aktivni u otporu komunizmu. Onda je uporedio svoju crkvu sa katoličkom koja, kako reče, ima inostrano rukovodstvo, inostranu finansijsku pomoć i koja je priznata i poznata u celom svetu. Njegova crkva je samo crkva Jugoslavije i nije na isti način poznata van zemlje. Zbog toga su morali da budu mnogo pokorniji državnoj mašineriji. Divio se aktivnom otporu koji je Katolička crkva pružila komunizmu.

2. Pravoslavni manastir Mileševa kod Bijelog Polja

Ovaj manastir je nekoliko milja udaljen od utabanog puta.

Po dolasku, videli smo da se pored manastira (tridesetak metara od njega) nalazi sirotište kojim upravlja država a ne crkva.

Jedan monah je počeo da nam pokazuje crkvu a upravnica sirotišta, "platinasta plavuša" iz Mostara uvedena je kao prevodilac. Razgovor je bio na italijanskom. Bilo je očigledno da je upravnica retko, ako uopšte, dolazila u crkvu jer nije znala ništa o freskama po kojima je ova čuvena, a sem prevođenja nije pokazala mnogo zanimanja za razgledanje.

Tokom posete, međutim, desetak siroćića se uvuklo u crkvu, verovatno iz radoznalosti, jer smo mi pri dolasku razjasnili da smo engleski turisti. Posle pet minuta učitelj iz sirotišta se pojavio, pljesnuo rukama i naredio im da izađu.

Oni su to i uradili, izgledajući nervozno i uplašeno. Posle pet minuta su se opet pojavili i pitali da li bi mi želeli da posle posetimo sirotište. (N.B. Iz ovog sam zaključio da je učitelj od dečaka saznao ko smo i odlučio da pokaže koliko je "liberalan".)

Deca su ostala u crkvi do kraja posete, a onda su sa nama prešla u sirotište.

Primetio sam da nas monah nije pratio preko praga sirotišta.

Upitao sam upravnicu da li deca ikad smeju da idu u crkvu. Odgovorila je da nikad ne smeju.

Sirotište, u kome je smešteno 70 dece od 7 do 13 godina, dosta je čisto i uredno i izgleda da je prilično dobro vođeno. Deca imaju tri obroka dnevno (ponekad 4, ispravila se upravnica), ali bilo je nekoliko sa kožnim obolenjima. Svi su izgledali pomalo zaplašeni i bojažljivi, i ne mogu da kažem da su izgledali kao srećna i zadovoljna družina.

Dvoje mladih učitelja (muško i žensko), koje su nam predstavili izgledali su indiferentno i pomalo oholo. Nisu me se dojmili.

U konaku su bila samo dva monaha i oni su radili na farmi. Koliko se moglo videti, manastir i sirotište nemaju nikakve veze.

(potpis nečitak)

Pukovnik

Vojni ataše

Preveo Zoran Janjetović

* * *

IZVEŠTAJ O PUTOVANJU PO JUŽNOJ SRBIJI I CRNOJ GORI, 16-24. maja

Moja žena i ja smo krenuli kolima iz Beograda oko 11 i 30 h u ponedeljak, 16. maja. Ručali smo u hotelu *Oplenac* u Topoli (koji je bio dobar i jeftin, iako izuzetno mračan), a onda smo prošli kroz Kragujevac do Kraljeva. Ime ovog grada (prestonice Srbije u XII veku) je zbog njegovih kraljevskih asocijacija bilo teoretski promenjeno u Rankovićevo, ali stanovnici više vole staro ime koje je, izgleda, sačuvano, pa čak i na mesnim znacima uz put. Odatle smo sporije nastavili prema jugu – pošto se put na tom mestu ozbiljno pogoršao – do Ušća gde smo skrenuli desno ka manastiru Studenica.

Manastir je divno i zabačeno smešten 14 km uz dolinu Studenice, ali nas je nekako razočaravajuće dojmio. Trenutno se vrše velike popravke i restauracija, pa stoga izgleda neuredno i izuzetno neromantično, a dve kaluđerice kojima sam se obratio sa molbom da me povedu okolo su bile mrgodne i nespremne da pomognu. Mislim da je njihov stav mogao biti diktiran prestrogim tumačenjem njihovog zaveta čednosti, ali je on malo učinio da popravi atmosferu nedobrodošlice. Konačno smo naišli na jednog mladića čije normalno seljačko odelo u kombinaciji sa kratkom bradom kao da je ukazivalo da je on neka vrsta brata-laika, što sam kasnije i uspeo da potvrdim. Pokazao se kao vodič od razumevnja i znanja; ali freske u crkvi i dve male kapele su suviše tamne i jako oštećene da bi bile od više nego

umerenog interesa. Mnoge su istufnane malim mrljama na mestima gde su komadi namerno odvaljeni. Zaključio sam da je to bilo dobronamerno delo neiskusnog restauratora pre mnogo godina, ali nisam mogao da shvatim detalje. Rezultat svega je bilo to da su dve ili tri nekad divne freske nepopravljivo uništene. Sve skupa, naša poseta Studenici je bila samo umereno uspešna; i dok je ona sigurno bila vredna 28 km zaobilaznja za one koji već putuju Ibarskom dolinom, oklevao bih da je samu za sebe preporučim kao svrhu posebnog izleta iz Beograda, posebno što za sada ne može da pruži nikakav smeštaj ili gostoprimstvo.

Od Studenice smo se vratili na glavni put i sledili ga do Raške. Savetovano nam je da stanemo u planinskom hotelu na Suvom Rudištu, nekoliko kilometara uz bočni put. Dok smo stigli do podnožja planine, počelo je da se smrkava i rečeno nam je da je u stvari put gotovo obična staza i potpuno neprohodan za vozila; tako smo bili prinuđeni da krenemo za Novi Pazar gde sam čuo za odličan novi hotel. Jedan pogled na hotel *Beograd*, za koji nam je sa svih strana rečeno da je jedini u gradu, bio je dovoljan da dokaže da se radilo o nekoj greški. Nikad nisam video četiri prljavija kreveta u manjoj sobi, a nije bilo nikakve garancije da će druga dva ostati nezauzeta. Već su same sanitarije bile odbojne. Otišavši u žurbi, dalje smo se raspitivali da bi najzad došli do informacije da je hotel, o kome je bila reč, u stvari, u Sopoćanima, 7 km odatle. Tad je već bilo 21 i 30 h, a moji informatori, dva seljačeta koje sam našao kako sede na glavnom trgu, rekoše mi da nikad neću naći put u mraku. Zato su se ljubazno popeli na prednje blatobrane i vodili nas 7 km, pa onda još 15, pevajući veselo dok nismo stigli. Za uzvrat, morao sam da im platim noćenje u hotelu, ali tad me više nije bilo briga, a koštalo je više od 300 dinara, koliko su mi naplatili za ovu sobu da se *Beograd* iz Novog Pazara zameni za *Turist* u Sopoćanima.

Dvanaest sati kasnije, kad je moja žena videla da su je požderale buve, malo smo izmenili mišljenje o ovom hotelu; ali to veče je bilo toplo i bilo je gostoljubivo, divno namešten izrezbarenim i uglačanim seljačkim nameštajem. Hrana je bila odlična, a posle malo uzbuđene užurbanosti, upravnik je čak uspeo da nam obezbedi kupku koja je bila gotovo vruća. Sledećeg jutra, pre odlaska, odšetali smo nekih 400 metara do manastira *Sopoćani*. Učinio mi se kudikamo ljupkijim od "Studenice", iako je (ili možda baš zato) bio skoro u ruševinama. Mnoge freske su sada izložene vremenu, ali izgleda da od toga nisu mnogo stradale, a sigurno je da se pokazuju na mnogo veću korist. I samo mesto je divno, na pola puta uz brdo sa pogledom preko doline; ali izgled je sasvim pokvaren velikom krezotskom limenom, okruglom barakom na kojoj je neravno nažvljano "Živeo 1. Maj", podignutoj odmah ispod manastirskih zgrada sa izuzetnom neosetljivošću. Možda je naravno to bila namerna uvreda, iako sumnjam.

Nastavili smo vožnju dolinom Ibra ka Kosovskoj Mitrovici. Ovde krajolik počinje da biva ravniji, kao da se priprema za ravnicu Kosova koja

počinje odmah južno od grada. Na ovom mestu smo se, međutim, okrenuli na zapad, ka Peći, do koje smo stigli sledećeg jutra oko 9 časova, posle dosta neuspešnog kampovanja tokom noći. Na svoj trošni način, to je dosta lepa varoš; ali istovremeno je praktično demorališuća. Iglada da je naseljen isključivo Albancima, koji su svi u belim pantalonama skrojenim tako nisko oko kukova, da je čoveku dosta neprijatno i da ih pogleda, a svi su upravo zastrašujuće tupavi. Sede na glavnom trgu u gustoj beloj prašini, apsolutno nepokretni, glava izbačenih unapred, otvorenih usta, kao bezopasni aligaori, okruženi njihovim ruševnim kućama. Pogled na Patrijaršiju, napolju ka putu za Kućište, dođe kao vrlo potrebno osveženje. Njen oblik, njena žućkasto-ružičasta boja i njen položaj zajedno čine da je to najlepša građevina koju sam video u Jugoslaviji, a njena unutrašnjost, sa savršeno očuvanim freskama je podjednako fina. Skoro 300 godina je prošlo otkako je sedište patrijarha preneto iz Peći u Karlovac, a kad čovek pomisli na strašnu propalost i apatiju samog grada, izgleda iznenađujuće da se išta i sačuvalo; ali crkva, ili bolje rečeno tri crkve koje su povezane i skupa čine Patrijaršiju, očito je u dobrim rukama, a njena svežina je u milostivom kontrastu sa stagnacijom oko nje.

Pre nego što smo nastavili put za Crnu Goru, skrenuli smo do Dečana koji su 15 km na jugu, skoro na albanskoj granici. (Bio sam predostrožan da dobijem dozvole od jugoslovenskih vlasti u Beogradu, ali ove nam nikad nisu ni tražene, a nisam primetio ni znak bilo kakve kontrole.) Prostrana crkva u italijanskom stilu izgleda čudno neumesno u svom okruženju, ali su freske unutra bolje čak i od onih u Peći. Unaokolo nas je vodio mladi student fakulteta lepih umetnosti sa Beogradskog univerziteta, koji nam je pokazao veliku sveću koju je manastiru dala udovica cara Lazara 1390. godine sa uputstvom da se upali kad Kosovo bude osvećeno; u skladu s tim, upalio ju je kralj Petar I posle Prvog balkanskog rata 1913. godine. Po napuštanju građevine, bili smo predstavljeni igumanu, veličanstvenoj sedobradoj pojavi, koji je izgledao kao nešto između Falstafa i Tolstoja. Pozvao nas je u svoju sobu na slatko i rekao da je Rus, kao i mnogi iz njegovog zvanja, koji se nastanio u Srbiji posle Revolucije. Upitao sam ga da li su mu jugoslovenske vlasti ikad činile ozbiljne smetnje. Odgovorio je da nisu, ali je rekao da Dečani više nisu bogati i da više nije u stanju da nas ugosti kako bi želeo, iako manastir još uvek ima smeštaj za goste. Dotakli smo se i pitanja Udruženja sveštenika, a ja sam ga pitao da li misli da će predstojeći episkopski sabor imati nekih važnih rezultata. On je odgovorio da je siguran da vladike neće promeniti stav prema udruženjima. Budući da se činilo da nije baš raspoložen da nastavi o ovoj temi (možda zbog prisustva studenta-vodiča), nisam insistirao.

Oko sat vremena kasnije, vratili smo se u Peć, a odatle smo odličnim putem išli uz Rugovo (gde je 1915. godine srpska vojska u povlačenju gurnula svoje oružje u provaliju da ne bi palo u ruke neprijatelju) u Crnu Goru. Ovde

put postaje sve više planinski a krajolik veličanstven; zemlja je na ovoj deonici još bogata i zelena, i uopšte nije bila onakva kako bi čovek očekivao da Crna Gora treba da bude. Oko 60 km dalje, skrenuli smo levo da vidimo Plavsko jezero, poznatu prirodnu lepotu, mnogo hvaljenu u svim turističkim vodičima o ovom reginu. Ne preporučujem ga. Nije posebno lepo, kupanje je praktično nemoguće zbog močvarnog oboda jezera, a jedini hotel je najgora vrsta jugoslovenske kafane pokrivena slojem prašine od jednog inča, koja smrdi kao da je svakog jutra ispiru lošom šljivovicom.

Bilo je već devet sati uveče kad smo skrenuli dole za Titograd. Već je dovoljno napisano o hotelu *Crna Gora* a da ja ne moram da dodam i moje utiske. Biće dovoljno da kažem da je to kao da smo ušetalu u "Queen Elizabeth", a da uprkos ogromnom i sjajnom privatnom kupatilu, koje su nam stavili na raspolaganje, ne samo što nismo našli tople vode, nego ni hladne. Iznenadjuće je da izgleda da hotel ipak ima dosta velik promet, ne samo od mnogih kola punih turista (skoro sve sami Nemci) koji neprestano pristižu kao hadžije u Meku sa svih strana, već i od lokalnog stanovništva koje, sudeći po ostatku grada, nikad nije videlo jedan sprat izgrađen iznad drugog, a da ne govorimo o sedam.

Ovaj hotel, međutim, nije jedini primer u Titogradu neobične sklonosti Jugoslovena da planiraju unazad. Posle kratkog obilaska grada, stiče se utisak da bi počeli da zidaju kuću tako što će prvo staviti tapete, a tek kasnije – ako uopšte – zalepiti zidove iza njih. Izgleda da je vodeći princip rešenost da se postigne maksimalni efekat uz minimalni trud, a ovo im izvanredno dobro uspeva. Odmah do hotela su tri velike, impozantne, gotovo identične zgrade. Jedna je republička Skupština, druga banka, a treća pošta. Sve su one, uključujući i zgradu Skupštine, u 11 sati, u utorak, kada sam uzalud pola sata čekao nadajući se da ću moći da porazgovaram sa nekim od zvaničnika, bile prazne i tihe.

U ovoj fazi našeg putovanja postalo je jasno da ne možemo dalje dok ne operemo kola, spolja i iznutra, pa sam upitao neobrijanog nadstojnika bez kragne na recepciji kuda da idem. Posle 10 minuta telefoniranja dao mi je naziv jedne garaže sposobne da preduzme taj posao (Autotransport). Na sreću, uzeo sam taksu da mi pokaže put i vrati me nazad, jer se ispostavilo da je garaža 4 km izvan grada, udaljena i nevidljiva sasvih puteva i nedostupna sem vožnjom preko dva prostrana polja. Pokazalo se da je opet u pitanju "Crna Gora" – velika i moderna ustanova sjajno opremljena, sa šest mehaničara, ali na mestu gde je bila čisti gubitaš. Naša su kola bila jedina, ali očekivali su ih više kad se izgradi put.

Od Titograda ima samo sat i po vožnje (po odličnom drumu sa koga se pruža veličanstven panoramski pogled na Skadarsko jezero) do Cetinja, stare crnogorske prestonice. To je fascinantna grad, koji zaslužuje mnogo dužu posetu nego što smo mi mogli da priuštimo. Uz teškoće, jer su obe bile službeno zatvorene za posetioce, uspeali mo da razgledamo kako staru palatu

knjaza-vladike Petra Njegoša (koja se zove "Biljarda", jer je u njoj prvi biljarski sto ikad viđen u Crnoj Gori; Crnogorci nikad nisu prešli preko toga) tako i kraljevsku palatu kralja Nikole. Njih dve predstavljaju snažan kontrast. "Biljarda" je asketska, skoro nalik na tvrđavu. Kao muzej Njegoševih relikvija, o njoj se divno staraju drže je besprekorno čistom i uglancanom. Čuvar koji nas je vodio unaokolo ja, po svemu sudeći, bio samo još jedan mladani seljak, ali su njegovo znanje i očigledna ljubav za predmet o kome je govorio doprineli mnogo zanimljivosti posete, a pet ili šest njegovih prijatelja koji su nas pratili su bili podjednako oduševljeni. Zbog toga smo bili nešto manje iznenađeni, nego što smo mogli biti, svakom pojavom čoveka koji je imao prijatnu dužnost da nas potera kroz muzej "Partizan" na donjem spratu (koji uglavnom sadrži uobičajene mutne fotografije i stare sanduke za granate) za ne više od 10 minuta.

Hodajući nekih 200 metara od "Biljarde" do kraljevog dvora, čovek se začudi razlici između jednostavne elegancije prvih godina XIX veka i razmetljive vulgarnosti koja ju je tako brzo zamenila. Spolja dvor je dosta skroman; unutrašnjost je orgija neukusa kakvu je mogla da priredi samo balkanska kraljevska vlast XIX veka. Beskrajni niz svega i svačega su, kako nam je rečeno, sve bili pokloni kraljeva i careva; sami zidovi su stenjali pod masom kraljevskih portreta (jedan ili dva herojskih dimenzija su bili u mozaiku) i fotografija, uključujući i jednu vrlo ljutog Edvarda VII u crnogorskoj uniformi. Stari kustos nas je ponosno, i pomislih pomalo nostalgично, vodio unaokolo i kroz biblioteku (koja pripada višoj školi), koja sadrži neke od najstarijih srpskih štampanih knjiga, uključujući i nekoliko pravih inkunabula. Od francuske devojke koja radi u školi smo saznali da je on (kustos – Z.J.), iako čistokrvni Crnogorac, proveo rat u Nemačkoj gde se oženio Nemicom; po povratku na Cetinje sa njom bio je potpuno ostrakizovan i danas ga svi prijatelji bojkotuju. Ovo je, očito, samo jedan od primera snažnog antinemačkog raspoloženja u Crnoj Gori – za koje se kaže da je jače nego bilo gde drugde u zemlji. Ono očito ide dotle da se nemačkim turistima, koji obično daju debele napojnice, povremeno čak kaže da su muzeji i palate od interesa zatvoreni, iako su, u stvari, otvoreni.

Iz Cetinja smo se odvezli do Budve gde smo se sreli sa M. Burin des Rosiers iz Francuske ambasade koji je takođe obilazio ove krajeve. Bio je u lošem stanju, provevši prethodnu noć u Peći, a dve noći je proveo u Budvi da se oporavi. Hotel "Avala" je po lokalnim merilima izuzetno dobar; očigledno je da je pre rata bio strano preduzeće i da je još uvek zadržan u određenoj meri *savoir-faire*; ali, kao i svuda, topla voda pripada prošlosti. Kupanje je, međutim, odlično, a sam grad je mala mletačka ribarska luka izvanredne lepote i šarma. Tu smo upoznali dva Jugoslovena, jednog broskog agenta iz Budve i jednog nameštenika *Jugonafte* koja trenutno traži naftu blizu Bara. Pitao sam ga šta mi još može reći o tom preduzeću, i saznao sam da ono uglavnom radi zahvaljujući američkoj tehničkoj pomoći; do sada su,

međutim, imali samo jednu bušilicu a operacije su prilično malih razmera. On se, međutim, nada da će se količina opreme uskoro povećati, i bio je vrlo optimističan što se tiče opštih izgleda. On i njegov prijatelj su nas prvo odveli na ručak u "Miločer", bivšu kraljevsku rezidenciju koja je sad pretvorena u divan hotel, a onda na Sveti Stefan, malo selo smešteno na poluostrvu nalik na Mont St. Michel, koje se sada en bloc transformiše u ogroman luksuzni hotel. Tri ili četiri porodice koje su ostale da žive u selu su na silu preseljene na kopno, a robijaši sada rade na modernizovanju svih kuća da bi mogle da služe gostima kao hotelske sobe. Nepristrasnom posmatraču je više nego jasno da je ovaj plan osuđen na neuspeh. Pre svega, sve kuće su sive i izuzetno ružne. Drugo, da bi mesto imalo dovoljno osoblja, moralo bi da ima po jednu služavku po kolibi, što bi čak i kad bi bilo izvodljivo bilo krajnje neekonomično; najzad, ubeđen sam da bi gostima bilo prepušteno da sami obavljaju kućne poslove – što je bila jedna od stvari od kojih su pobjegli na odmor. Najzad, mogućnosti za kupanje su slabe, a zbog prostornih razloga se ne mogu poboljšati. U stvari, Sveti Stefan je samo još jedan primer mentaliteta "prvo tapete". Biće to fijasko i veliki gubitak novca; onda će verovatno biti odbačen, a drugi sličan projekat će biti započet negde drugde. Ali, bojim se da će biti još mnogo sličnih promašaja dok Jugosloveni ne shvate da bi mnogo više uradili za svoj turizam kad bi poboljšali hotele koje već imaju, umesto što se bave grandioznim planovima koji nemaju nikakve šanse da uspeju.

Iz Budve smo krenuli na jug ka albanskoj granici i stali u Baru gde sam čuo da se gradi prilično velika luka. Puno se radilo, ali sa druma nije bilo moguće videti detalje, a kad smo pokušali da se približimo, bili smo vraćeni nazad. Nastavili smo za Stari Bar, sumoran, siv kostur od grada, sada napušten i mrtav, izuzev nekoliko kuća nagomilanih oko njega u podnožju brda. Potom smo završili našu petlju kroz Virpazar i Rijeku opet do Cetinja, odakle smo se odvezli veličanstvenim planinskim puten u Boku Kotorsku. Kad se spustio do nivoa mora, put se čvrsto držao obale, nežno krivudajući kroz Kotor (minijaturni Dubrovnik), Perast, Risan i Herceg Novi, dok se nije ispravio u pravcu Dubrovnika.

U Dubrovnik smo stigli u sumrak, a sledećeg jutra smo krenuli na put kući. Posle ručka, u iznenađujuće dobrom hotelu u Trebinju, prešli smo iz Hercegovine u Crnu Goru još jednom prošli kroz Nikšić preko sve sumornijeg i napuštenijeg kraja, dok oko 8 sati uveče nismo po zaslepljujućoj mećavi stigli na Žabljak na Crnom jezeru. Mnogo smo čuli o lepoti i udaljenosti tog jezera, koje je tik između vrhova blizanaca Durmitora, gde je kralj Aleksandar provodio po dve nedelje godišnje u samoći, baš kao i o izvrsnosti lokalnog hotela koji nam je preporučio direktor "Excelsiora" u Dubrovniku. Ispostavilo se da je bio daleko najgori u kome sam do sada odseo. Skoro da se nikakva hrana nije mogla dobiti, krevet je izgledao tako sumnjivo da smo skinuli dušeke i spavali na federima, dok je obližnje kupatilo izgledom i mirisom pokazivalo da nije čišćeno mesec ili duže. Iz ovog smo izvukli korisnu pouku

o malim jugoslovenskim hotelima: nikad ne traži sobu sa kupatilom. Nema nikakve koristi od njega pošto ionako u njemu neće biti vode. Sve što će biti tu, biće smrad koji ne samo što će sprečavati ulazak u kupatilo, nego ni čoveku u sobi neće dati da spava. Iskusni putnik po zabitim krajevima će zato tražiti sobu koja je *što dalje od kupatila*, a brijaće se u najbližem jezeru.

Jezero je u ovom konkretnom slučaju bilo samo nekih 500 metara daleko. Bilo je baš onako krasno kako smo čuli, i činilo se da je hotel zaista vredelo istrpeti. Ne znam za veću pohvalu.

Sledeći dan smo proveli vozeći se pored onoga što je izgleda bio povelik deo Jugoslovenske armije koja je bila razvijena po parovima na svakih 200 metara u dužini od nekih 150 km. Pokazalo se da su to članovi štafetnih timova koji su trebali sledećeg dana predsedniku Titu da prenesu rođendanske čestitke iz svih delova zemlje. Ovo je očito događaj koji se ponavlja svake godine; shvatio sam da se isti fenomen može naći uz svaki glavni put u zemlji. Svakoj stranjoj sili koja bi htela da izvrši iznenadni napad na Jugoslaviju, preporučio bih da izabere 24. maj za svoj napad, jer tada neće naići na praktično nikakav organizovan otpor već samo na male grupe ljudi u šorcevima za tračnje, ravnomerno raspoređene po celoj zemlji. Druga atrakcija tog dana su bili naši prelasci preko reka Tare i Lima. Tara se prelazi ubrzo pošto se prođe kroz Rašovu, preko najvišeg i, pretpostavljam, najstrašnijeg mosta u Jugoslaviji. Lim predstavlja sasvim drugi problem: u centru grada Prijepolja čovek se samo preveze preko njega. Lokalni stanovnici su nam rekli da reka na nekim mestima nije dublja od 40 cm, ali pošto nisu mogli da nam ukažu gde su ta mesta, niti kako ih naći, ova informacija je bila više uznemirujuća nego li umirujuća.

Poslednju noć našeg putovanja smo proveli na Partizanskim Vodama. Tamošnji hotel je bolji nego što izgleda, budući da su gosti smešteni u odvojenim (često vrlo pristojnim) depadansima koji predstavljaju priličan napredak u odnosu na središnju zgradu. Odatle nema više od 150 km od Beograda; ali mi smo nekako promašili glavni drum i našli se na putu koji se od Valjeva dalje pokazao mnogo gorim nego bilo koji od onih koje smo sretali u Crnoj Gori (gde su putevi najvećim delom iznenađujuće dobri); a trebalo nam je dobrih pet sati da završimo ovaj poslednji i najnezanimljiviji deo celog putovanja. Dohramali smo nazad u Beograd oko 3 sata popodne.

Preveo Zoran Janjetović